

Po vzoru Berojských

Život i víra českých a moravských evangelíků
v předtoleranční a toleranční době

Uspořádal Ondřej Macek

Kalich 2008

Performativní a rétorické přesvědčovací umění versus kultura knihy. Tajný protestantismus v habsburských dědičných zemích – konfesionalizace zdola?

Martin Scheutz

„Výdaje byly bezpochyby veliké, přesto se zdá, že lze použít prostředky, jak osobní, tak materiální, ospravedlnit . . . především v těch oblastech, kde byl prostý lid tak hrubý a pověřivý, že při našich šetřeních bylo zjištěno, jak velmi malé má povědomí o náboženství . . . “¹ V roce 1751 přibyli čtyři z „nejvybranějších, nejzbožnějších a nejduchaplnějších mužů“, všichni do jednoho jezuité, do oblasti hornorakouského kláštera Lambach – krajiny podezříváné z tajného protestantismu, a začali zde s vyučováním křesťanské věrouky. Misionáři byli na území farnosti slavnostně uvedeni v neděli za přítomnosti celé křesťanské obce. Místní farář přečetl z kazatelny zplnomocnění od biskupa a zemského knížete, které mělo misionáře farníkům představit jako legitimní pověřence. Odpoledne a večer kázali misionáři na volném prostranství, k čemuž zde byly zhotoveny kazatelny s vysokými schody, aby zajistily viditelnost kazatelů co největšímu množství lidí. Ze sousedních obcí byla pořádána na místo, kde se konala kázání jezuitů, procesí se slavnostními procesními prapory. Jezuitští misionáři „na základě papežské buly udělili odpustky, rozdávali prosté černé dřevěné kříže a vyprošovali si u pánů prelátů, aby na památku události někde umístili misijní obraz . . . “² Cíl jezuitské misie byl přitom jednoznačný: tajní protestanti měli být vizuální a rétorickou římskokatolickou velkolepou strategií zasažení ve své „pomýlené“

¹Stiftsarchiv Lambach, J/VI, Handschrift [Hs.] 217, pag. 226.

²Stiftsarchiv Lambach, J/VI, Hs. 217, pag. 229. Pro případ Salcburku viz Huber, Katharina. „Wir gehen ietzt fort: aber die ärgisten heichler bleiben noch da“. Innere Mission im Erzstift Salzburg im 18. Jahrhundert als Beispiel der Petriner Mission. Diplomarbeit [Dipl.] Wien 2001; Steiner, Stephan. Reisen ohne Wiederkehr. Die Deportationen von Protestanten aus Kärnten 1734–1736. München: Oldenbourg 2007, s. 76–79; pro Tiroly Humer, Hanns/Kunzenmann, Werner (ed.). Tirol – Heiliges Land? „Von der Verderbtheit der Sitten zur Erweichung der Herzen“. Die Jesuitenmission in Tirol 1719–1784 „auf dem Prüfstand“. Die Diözesen Bozen-Brixen und Innsbruck in ihrer pastoralen Situation. Dokumentation. Innsbruck: Verlag. Kirche 2002; Tropper, Peter G. Staatliche Kirchenpolitik, Geheimprotestantismus und katholische Mission in Kärnten (1752–1780). Klagenfurt: Kärntner Landesarchiv 1989; als biographische Aufarbeitung eines Missionars Wilhelm, Josef. Ein Seelsorgerleben der Barockzeit in Österreich. P. Ignatius Querck S. J. (1660–1743). Dissertation Graz 1976.

víře a obrácení k víře pravé. „Tomuto tak obecně rozšířenému neduhu a chladnosti ve víře, které jsou způsobovány pokoutně rozšiřovanými cizími knihami, nepřátelskými spisy a příručkami o augsburské konfesi,“ mělo být bráněno nejen prostředky státními (např. domovními prohlídkami), nýbrž i státem podporovanou misii.³ Krátce nato (1752–1758) začaly z dnešního Horního Rakouska transmigrace – jako svého druhu odvrácená strana těchto slavnostně líčených misijních tažení jezuitů.

Vedle intenzivního pořádání „next-door“ poutí a procesí,⁴ zřízení kněžských seminářů a vytvoření nového potridentského kněžského ideálu, podpory náboženských bratrstev a Habsburky ražené a podporované Pietas Austriaca – panovnické zbožnosti a bohabojnosti jako státotvorného elementu – sehrály misie při prosazování římskokatolické reformy a v boji vrchnosti o zatvrzelé duše poddaných ústřední roli.⁵ Pietas Austriaca založená především na uctívání eucharistie, Trojice a nových i starých světců (Marie, Josef, Leopold, Jan Nepomucký)⁶ stála obsahově v přímé opozici k tajnému protestantismu. Na evropských farách intenzivně pěstované, pro německé jazykové oblasti však stále ještě málo zmapované, lidové misie 16. až 18. století byly přitom, jak v koloniální

³K tomuto pojmu viz Hersche, Peter. Muße und Verschwendung. Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter. 2. Freiburg i. B. u. a.: Herder 2006, s. 838–845.

⁴Scheutz, Martin. „... hinter Ihrer Käyserlichen Majestät der Päbstliche Nuncius, Königl. Spanischer und Venetianischer Abgesandter“. Fronleichnamspzessionen im frühneuzeitlichen Wien. In Bösel, Richard –Klingenstein, Grete –Koller, Alexander (ed.). Kaiserhof – Papsthof (16.–18. Jahrhundert). Rom u. a.: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2006, s. 173–204.

⁵Coreth, Anna. Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock. Wien: Verlag für Geschichte und Politik 1982. Viz Winkelbauer, Thomas. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. 2. Wien: Kremayr u. Scheriau 2004, s. 185–239; Vocelka, Karl. Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat. Wien: Ueberreuter 2001, s. 208–221; Tropper, Peter G. Von der katholischen Erneuerung bis zur Säkularisation – 1648 bis 1815. In Leeb, Rudolf – Liebmann, Maximilian – Scheibelreiter, Georg – Tropper, Peter G. Geschichte des Christentums in Österreich von der Spätantike bis zur Gegenwart. Wien: Ueberreuter 2003, s. 281–360, zde s. 281–285.

⁶K uctívání světce viz Grimkowski, Joseph Rüdiger. Habsburgische Konfessionalisierung und die Josepfsverehrung. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 52 (2004), s. 981–994. Schmal, Kerstin. Die Pietas Maria Theresias im Spannungsfeld von Barock und Aufklärung: Religiöse Praxis und Sendungsbewußtsein gegenüber Familie, Untertanen und Dynastie. Frankfurt/Main: Lang 2001. Jako příklad vzdorování přijetí „Pietas Austriaca“ Hehenberger, Susanne. „Die beleidigte Ehre Gottes auf das empfindlichste zu rächen, in allweg gesonnen“. Blasphemie und Sakrileg im 18. Jahrhundert. In Scheutz, Martin (ed.). Wien und seine WienerInnen. Ein historischer Streifzug durch Wien über die Jahrhunderte. Wien: Böhlau 2008, s. 179–201.

cizině, tak před vlastním prahem, součástí celosvětového „boje“ (vojenská metafora byla běžná) o duše.⁷ Misionářské metody vojáků Božích a metody konverze se přitom v různých regionech téměř nelišily – bylo jich užíváno na nevěřícího a nevzdělaného sedláka v Evropě i na pohana ze „Západní Indie“. Byli to jezuité, kdo poprvé užil – s oporou v kázáních o pokání Vincenta Ferrera (1350–1419)⁸ – pečlivě vypracovaný program sestávající z kázání, katecheze, zpovědi, skutků milosrdenství a zřizování, resp. reformy, náboženských bratrstev, přičemž pastýřská péče byla vytyčena v „consueta ministeria“.⁹ Misie byla bezpochyby jedním z hlavních aspektů slibu, který musel každý jezuita před Bohem složit, aby dosáhl naplnění apoštolského ideálu Ignáce z Loyoly: Jezuité museli být připraveni „jít všude tam, kam Jeho Svatost přikáže, mezi věřící i nevěřící, bez výmluv a bez toho, že by požadovali cestovné, museli být připraveni jít za úkoly, které se týkají ctění Boha a blaha křesťanského náboženství“.¹⁰ Opírajíc se o ideál potulných kazatelů, vřadila se jezuitská misie do tradice vnitrocírkevní formy misie dřívějších staletí. Již zmíněná bula Pavla III. (1534–1549) nevytyčila jen misii k pohanům a kacířům, ale mířila také na upevnění víry římských katolíků. Zpravidla bylo vícero misionářů „nasazeno“ do určité oblasti na dobu jednoho měsíce (někdy i na období delší). Jezuité kázali o autoritě církve, svátostech, obětním charakteru mše, ale také o povinnosti poslouchat právoplatnou světskou autoritu. Italský jezuita Paolo Segneri Starší (1624–1694) a jeho stejnojmenný synovec (1673–1713) formulovali jako první pevně daný pořádek kázání a plán misie v dané oblasti, diecéze měla být rozdělena do několika sektorů, ve kterých měla být systematicky prováděna misie.¹¹ Centrálně položené místo bylo vybráno jako misijní stanice, ke které se v průběhu šesti až devíti dnů scházeli farníci z okolních obcí,

⁷K počátku jezuitské lidové misie ve Svaté říši římské viz Duhr, Bernhard. *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI. Jahrhundert*. 1. Freiburg im Br.: Herder 1907, s. 469–478.

⁸Kriech, Kajetan. *Wesentliche Volksmission heute*. Wien: Herder 1963, s. 26–29; Châtellier, Louis. *The Religion of the Poor. Rural Missions in Europe and the Formation of Modern Catholicism, c. 1500–c. 1800*. Cambridge: Cambridge University Press 1997, s. 3–7.

⁹O'Malley, John W. *Die ersten Jesuiten*. Würzburg: Echter Verlag 1995, s. 151–153.

¹⁰Wright, Jonathan. *Die Jesuiten. Mythos, Macht, Mission*. Essen: Magnus-Verlag 2005, s. 82; Kriech, Volksmission, s. 29–34.

¹¹Jockwig, Klemens. *Die Volksmission der Redemptoristen in Bayern von 1843 bis 1873. Darstellt am Erzbistum München und Freising und an den Bistümern Passau und Regensburg*. In Schwaiger, Georg – Staber, Josef (ed.). *Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg*. 1. Regensburg: Verlag des Vereins für Regensburger Bistums-geschichte 1967, s. 41–408, zde s. 68n.; Châtellier, *The religion of the poor*, s. 42–45.

aby na volném prostranství naslouchali večernímu kázání. Ráno misionáři kázali, většinou střídavě, v okolních obcích. Jezuitský misijní program, resp. jezuitská zvláštní pastýřská péče, tím dosáhl svého, byť mnohdy zcizitelného vrcholu. (1) Kázání jako vlastní jádro misie: na začátku dne kázání o „věčné pravdě“; na konci dne kázání k morálním a dogmatickým obsahům (duše a její hodnota, zlo hříchu, věčné pekelné tresty a útrapy, zneužívání Božího milosrdenství, milostivé volání Boží). (2) Katecheze: poučení týkající se přijímání svátostí, vyvarování se hříchu, odpuštění; zvláštní katecheze pro děti. (3) Náboženská praxe: cvičení v pokání, obecná zpověď, obecné přijímání, papežské požehnání.

Metoda misie kladoucí důraz na veřejné inscenování našla svůj výraz v kázání na velkých prostranstvích, ve veřejných kajicných procesích, v objetích na znamení smíření, v uctívání relikvií a zakládání náboženských bratrstev.¹² Tato lidově církevní stylizace zahrnovala také paraliturgický „doprovodný“ program; vedle často naboso vystupujících a postících se misionářů to spočívalo především v seabemrskání¹³ kajicníků, nošení trnových korun, dále v procesích a zpovědích, v efektním nočním osvětlení kostela a v průvodech s pochodněmi.¹⁴ Bosí misionáři vstupovali do misijních stanic nejprve s kříží na ramenou a s trnovými korunami na hlavách; na konci každého dne misie se pak konalo procesí pokání. Tuto tzv. „žehnací metodu“ doplnil františkán Leonhard de Porto Mauricio (1676–1751); např. pobožnosti křížové cesty a večerní vyzvánění zvonů pokání povýšil na důležité součásti misie.¹⁵ Nakonec prohlásil Leonhard de Porto Mauricio obecnou zpověď největším blahem misie, přičemž kajicný charakter měla odrážet i ranní a večerní kázání na příslušná témata (zpověď, obecná zpověď, hříšné myšlenky, lítost, předsevzetí, nenávisť a nepřátelství, kletí [sakrování] a zaklínání, hříchy jazyka,

¹²Châtellier, *The Religion of the Poor*, s. 42–45; Dompnier, Bernard. *Die Fortdauer der katholischen Reform*. In Venard, Marc (ed.). *Das Zeitalter der Vernunft (1620/30–1750)*. Freiburg im Breisgau: Herder, 1998, s. 309–333; Duhr, Bernhard. *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutsche Zunge im 18. Jahrhundert*. 4/2. München u. a.: Manz, 1928, s. 190–259.

¹³K zavedení seabemrskacských procesí na počátku 17. století např. Bonn Becker, Thomas Paul. *Konfessionalisierung in Kurköln. Untersuchungen zur Durchsetzung der katholischen Reform in den Dekanaten Ahrhau und Bonn anhand von Visitationsprotokollen 1583–1761*. Bonn: Ed. Röhrscheid 1989, s. 200–203.

¹⁴Leidl, August. *Die religiöse und seelsorgliche Situation zur Zeit Maria Theresias (1740–1780) im Gebiet des heutigen Österreich*. *Ostbaierische Grenzmark* 16 (1974), s. 162–178, zde s. 173. K průvodům s pochodněmi viz 1677: N. N. *Die Geisslerumzüge in Waidhofen an der Thaja im XVII. Jahrh. Blätter für Landeskunde von Niederösterreich* IX (1875), s. 36.

¹⁵Kriech, *Volksmission*, s. 40–43; Jockwig, *Volksmission*, s. 70–73.

soud a peklo). Středem Leonhardových misii, které trvaly zpravidla čtrnáct dní, bylo zvěstování Slova. Jejich cílem pak byla zpověď a přijímání. Po zakončení misie zůstávali misionáři na místě ještě jeden týden, aby vyslechli zpovědi a nabídli lidem další příležitost k přijetí svátosti oltářní.

Od roku 1725 patřil Alfons Maria di Liguori (1696–1787) ke „Kongregaci apoštolských misii“ (založené roku 1646) sestávající ze světských kněží a od roku 1732 konal spolu s dalšími misionáři misii mezi chudými obyvateli Neapole.¹⁶ Z této skupiny povstala „Kongregace Nejvyššího Vykupitele“, tzv. redemptoristé, jejichž základním důrazem byla „lásky k Ježíši“. Liguori se rozešel s tzv. žehnací tradicí centrální misie v tom, že záměrně docházel za obyvateli vesnic a nenechal je přicházet na shromažďovací místa. Tyto misie v jižních zemích trvaly zpravidla deset až dvanáct dní, u obcí s více než tisíci obyvateli pak déle než jeden měsíc a měly následující obsah: (1) Kázání: V první části misie se po večerech kázalo o smrtelných hříších, v následujících dnech o posledních věcech a o odpuštění hříchů. Následovala kázání o uskutečnění křesťanského života a misii uzavíralo kázání o vytrvalosti ve víře. (2) Katechismus: Ráno vedl jeden z misionářů meditaci nad základními pravdami křesťanské víry. Odpoledne vyučovali misionáři katechismus a Desatero a podávali vysvětlení k přijetí svátosti pokání. (3) Náboženská praxe: Účastníci podstoupili pětkrát cvičení v pokání a také se pořádalo „na efekt“ zaměřené procesí pokání. V předem určený večer se konala slavnost smíření pro celou obec. Misie končila společným přijímáním, svátostným procesím a papežským požehnáním. Několik měsíců po skončení misie se misionáři na pár dní vrátili, aby zkontrolovali úspěch své práce, a na příslušné faře připomínali či oživovali obsahy předchozího misijního úsilí.

1. Zintenzivňovaná „vnitřní“ zbožnost: tajní protestanti

Tajní protestanti v rakouských dědičných zemích reagovali na zesílený tlak duchovní i světské vrchnosti i na tlak vyvíjený misionáři zintenzivněním „vnitřní“ zbožnosti ve smyslu „*devotio domestica*“ předpokládané již vestfálským mírem, avšak v dědičných zemích nepovolované. Římskokatolický farní systém byl zastaralý, neúčinný a plný „děr“. Řada obyvatel musela absolvovat několikahodinové pochody, aby se dostala

¹⁶Jockwig, *Volkmission*, s. 75–89; Klosterkamp, Thomas. *Katholische Volksmission in Deutschland*. Leipzig: Benno-Verlag 2002, s. 15–17; k řádům (mezi jinými Clemens Maria Hofbauer, 1751–1820) *Châtellier, The religion of the poor*, s. 187–192.

na nedělní bohoslužbu, pohřeb nebo křest; stejně tak farář své ovečky navštěvoval jen zřídka, takže je nemohl dostatečně kontrolovat a starat se o ně. Zřízení stabilních misijních stanic namísto potulných misionářů v dnešním Horním Rakousku, Štýrsku a Korutanech – předzvěst josefinské regulace far – mělo zlepšit úroveň pastýřské péče; což se však zdařilo jen částečně. Laičtí protestantští kazatelé, kteří pořádali konventikly a bohoslužby Slova, kde se předčítalo evangelium a přečtené bylo vykládáno pomocí nábožensky vzdělavatelné literatury, významně přispěli k tomu, že se mohly udržet, resp. vytvořit, evangelické society.¹⁷ Tito potulní, výřeční predikanti kočovali po dědičných zemích, za chléb a pivo přednášeli „luterské učení“ a přispívali tak k vytváření místních protestantských společenstev.¹⁸ Vedle laických kazatelů a místních protestantských vůdčích osobností existovali také potulní tajní protestanti, kteří cestovali zemí jako řemeslníci, kupci, žebráci, čeledini nebo nádeníci, opírajíce se o síť kontaktních osob budovanou často po několik let. Tito potulní protestanti – v úředních pramenech často nazýváni „emisáři“,¹⁹ jakožto vyslanci protestantských mocností (snad i přímo „Corpu Evangelicorum“) – přinášeli knihy, sloužili jako poslové listů a byli zdrojem informací; někteří z nich pak vykonávali také činnost potulných kazatelů, předčítatelů nebo „hlavních modlitebníků“. Díky těmto poutníkům se udržela výměna informací mezi tajnými protestanty a protestantskými centry v říši – zvláště s Řeznem a hrabstvím Ortenburg. Lidé z území dnešního Horního Rakouska opakovaně putovali přes hranice do Bavorska, naoko kvůli tomu, aby vykonali pouť do Altöttingu, ve skutečnosti však proto, aby se v Ortenburgu účastnili přijímání pod obojí způsobou. Mimoto upevňovalo poskytování přístřeší potulným protestantům vzájemné vazby tajných protestantů a posilovalo síť, která je propojovala. Síť tajných protestantů založená na stabilních hospodářských vztazích a ro-

¹⁷ Nevyjasněným problémem bádání a pramenů zůstává to, zda můžeme mluvit o kontinuitě protestantských obcí ze 16. století, zda můžeme vycházet z nově zřízených resp. expandujících protestantských obcí, či zda v této otázce panoval oboustranný vliv. Viz např. Rudolf Leeb, *Zwei Konfessionen in einem Tal. Vom Zusammenleben der Konfessionen im Alpenraum in der Zeit des „Geheimprotestantismus“ und zum Verständnis der Konfessionalisierung*. In Klieber, Rupert – Hold, Hermann (ed.). *Impulse für eine religiöse Alltagsgeschichte des Donau-Alpen-Adria-Raumes*. Wien u. a.: Böhlau 2005, s. 129–150, zde 132.

¹⁸ Hochmeir, Andreas. *Geheimprotestantismus in Oberösterreich*. Dipl. Wien 2000, s. 42–49.

¹⁹ Viz Weiss, Rudolf. *Das Bistum Passau unter Kardinal Joseph Dominikus von Lamberg (1723–1761). Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Kryptoprottestantismus in Oberösterreich*. St. Ottilien: EOS-Verlag 1979, s. 315–319; Steiner, Reisen ohne Wiederkehr, s. 119–129.

dínných vazbách vznikala tím,²⁰ že potomci tajných protestantů vstupovali do manželství s jinými tajnými protestanty či např. služebnictvo bylo přenecháváno souvěrcům. Protestanti v dědičných zemích se opírali především o intenzivní četbu evangelické literatury, potomci evangeliků byli vedeni již od dětství ke studiu bible a evangelických katechismů, stejně jako ke zpěvu v rodinném kruhu a tím i k zapamatovávání písňového dědictví. Navzdory zákazům tvořily bible, nábožensky vzdělavatelná literatura, zpěvníky a sbírky kázání pašované pašeráky knih a tak zvanými krosnaři základnu protestantské zbožnosti budované intenzivní četbou. Při vyslýchání tajných protestantů světskými úřady představovalo ukrytí knih a gramotnost jejich vlastníků rozhodující část „interrogatoria“.²¹ Knihy, ba dokonce celé knihovny, často sestávající z velmi starých děl, které byly zhusta ukryty v dutých trámech, dvojitých podlahách či prazích u dveří, byly duchovní páteří tajných protestantů. O nedělích, svátcích či při předání lnu předčítal hospodář zbytku domácnosti z meditativní literatury nebo z postil a to, co bylo přečteno, bylo pak probíráno a vykládáno při domácích pobožnostech. Theologické povědomí tajných protestantů bylo, jak můžeme vyvozovat ze soudních spisů, relativně vysoké. Vlastní síně na statcích, většinou světnice na straně dvora, které z veřejné strany nebyly vidět, tu a tam dokonce vyzdobené nástrojnými freskami, jako tomu bylo na statku poblíž Welsu (s motivem obětování Izáka jako zkoušky víry), nebo jak tomu bylo v jiném případě vybavené skříňkou ve zdi sloužící pravděpodobně jako úkryt knih,²² byly místem setkání a vytváření společenství. V reakci na stále zřetelnější vystupování protestantů v dědičných zemích odpírali v 18. století mnozí římskokatoličtí faráři tajným protestantům duchovní úkony: luteráni nesměli být pohřbíváni v posvěcené půdě hřbitova (a tedy ani v rodinných hrobech), z tohoto důvodu musely být konány tzv. domácí pohřby.²³ Tlak z katolické strany však nevedl jen k poslušnosti, ale působil i opačné reakce: Aby vyjádřili svůj odpor, nechodili lidé k velikonoční zpovědi, nesvětili svátky Panny Marie ani jiných světců, nemodlili se růženec, nezatloukali kříž před stodolou, nezachovávali postní dny, nevolali faráře k pomazání nemocných atd.

²⁰Steiner, *Reisen ohne Wiederkehr*, s. 164, 173f., 193.

²¹Ke knize jako znamení hereze viz Ducreux, Marie-Elisabeth. *Reading unto Death: Books and Readers in Eighteenth-Century Bohemia*. In Chartier, Roger (ed.). *The Culture of Print. Power and the Uses of Print in Early Modern Europe*. Cambridge: Polity Press 1989, s. 191–229.

²²Hochmeir, *Geheimprotestantismus in Oberösterreich*, s. 50–55.

²³Hochmeir, *Geheimprotestantismus in Oberösterreich*, s. 55–58; Weiss, Lamberg, s. 409–411.

Již v důsledku salcburských emigrací 1731–1732 se mezi tajnými protestanty v Horním Rakousku, ve Štýrsku a v Korutanech vyvinul nový bojovný a sebevědomý postoj; zvýšené kontroly úřadů (domovní prohlídky, cenzura dopisů, misie) čelili protestanti tak, že se již neskrývali, nýbrž své vyznání umíněně vyhlášovali veřejně. Např. v květnu roku 1734 se jeden sluha v reakci na místní jezuitskou misií veřejně před farářem ze St. Lorenzen v Reichenau (Korutany) prohlásil za luterána. Toto vyznání bylo svého druhu roznětkou, neboť již brzy nato jej následovali další farníci, kteří se rovněž deklarovali jako luteráni.²⁴ S ironií vyzývali faráře, aby si připravil větší list papíru, protože je brzy mají následovat další „vyznavací“. Již v červnu roku 1734 se před farářem prohlásilo a nechalo zapsat za luterány 119 osob (včetně dětí uvedených rodiči). Habsburské úřady reagovaly zvýšenou represí, přičemž „strůjci spiknutí“ byli rekrutováni za vojáky. Část „zapsaných“ se poté rozhodla stát se znovu římskými katolíky (tzn. žít protestantsky nadále v „podzemí“), část emigrovala. Další „vlna zápisů“, tedy písemných deklarací augsburského vyznání, následovala v letech 1752–1754 v Korutanech²⁵ – rovněž v reakci na rostoucí tlak úřadů a na soukromé listy (posílané z říše), které mezi protestanty kolovaly. Odhalení tohoto hnutí úřady mělo za následek zatýkání, nucení ke konverzi, povolávání k armádě a transmigrace.

2. Institucionalizovaný styk úřadů s tajnými protestanty

Na podzim roku 1731 byly v hektické reakci na nepokoje v Salcburku a ve snaze zabránit nepokojům v habsburském teritoriu zřízeny v dědičných zemích zvláštní úřady pro potírání tajných protestantů. Komisary pro Štýrsko a Korutany se stala hrabata Saurau a Grottenegg. Zřízení funkce náboženských komisařů (ustavení komisi sloužilo v administrativní logice vždy napravení akutních škod) mělo za cíl získat vládu nad „potížemi“ v „infikovaných“ regionech.²⁶ V srpnu roku 1733 svolal Karel VI. do Celovce a Štýrského Hradce „kongres“, který měl nábožen-

²⁴Tropper, Christine. „... aufstehende und zur Augsburgischen Konfession sich bekennde Bauern“. Eine protestantische Einschreibbewegung in der Reichenau im Jahr 1734. *Carinthia I* 198 (2008) (v tisku).

²⁵Koller-Neumann, Irmtraud. Zur protestantischen Einschreibbewegung und den Transmigrationen aus der Herrschaft Millstatt nach Siebenbürgern 1752/53. *Carinthia I* 172 (1982), s. 69–97.

²⁶Steiner, Reisen ohne Wiederkehr, s. 79–83.

ským komisařům stát po boku.²⁷ Tato zřízení, nazývaná též „náboženské koncese“, zahrnovala v Korutanech zemského hejtmana, některé zemské rady, generálního vikáře a další představitele římskokatolické církve a zemského správce Adama Seyfrieda von Grottenberg (do roku 1734, po něm Johann Anton von Goëss). Náboženská koncese („concessus mixtus“ tvořená biskupskými úředníky a úředníky zemských knížectví) nesla značný díl odpovědnosti za vykonávání karolinských deportací do Sedmíhradska (1734–1736).²⁸ Složení náboženských komisí jako ústřední organizační jednotky pro potírání protestantů ukazuje, že centrální úřady zemských knížectví měly uvnitř komisí zřetelnou převahu nad církevními zástupci. Ze strany světských úřadů byla kléru přičítána podstatná část viny za buřičský kryptoprotentismus. Nově založené náboženské fondy měly být udržovány nejen ze státních příspěvků, ale i z příspěvků „věnovaných“ klérem.²⁹ Náboženské koncese mohly být v případě potřeby rozšířeny o specialisty, resp. o experty na danou problematiku.³⁰ Sama náboženská koncese byla do konkrétního potírání tajných protestantů zapojena jen okrajově: spíše než o jednotlivých případech se zde jednalo o strategickém způsobu postupu vůči jednotlivým osobám. Kvůli dosavadní roztržitém světských a církevních pravomocí bylo třeba stanovit jednotný postup. V souvislosti s karolinskými transmigracemi byla náboženská koncese pověřena zhotovením soupisů majetku transmigrovaných, jehož prodejem měly být pokryty náklady na deportaci.³¹ Doposud stále ještě málo probádaná náboženská koncese se také měla starat o financování „válečného tažení“ proti kryptoprotentům, přičemž od třicátých let 18. století bylo církvi uloženo platit výdaje na provoz misijních stanic, které byly do té doby ze strany církve zanedbávány.³² Do kompetence tohoto světsko-duchovního úřadu spadalo i financování beneficiátů;³³ jemu byly rovněž adresovány písemné žádosti deportovaných o návrat do Korutan.³⁴

²⁷ Regina Pörtner, Die Kunst des Lügens. Ketzerverfolgung und geheimprotestantische Überlebensstrategien im thesesianischen Österreich. In Burkhardt, Johannes – Werkstetter, Christine (ed.). Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit. München: Oldenbourg 2005, s. 385–408, zde s. 392f.

²⁸ Steiner, Reisen ohne Wiederkehr, s. 189, s. 296, s. 297, s. 331.

²⁹ Steiner, Reisen ohne Wiederkehr, s. 146.

³⁰ Steiner, Reisen ohne Wiederkehr, s. 192.

³¹ Steiner, Reisen ohne Wiederkehr, s. 277.

³² Steiner, Reisen ohne Wiederkehr, s. 280.

³³ Steiner, Reisen ohne Wiederkehr, s. 292.

³⁴ Steiner, Reisen ohne Wiederkehr, s. 296.

Po skončení slezských válek (1740/1742, 1744/1745) se aktivity proti tajným protestantům, kteří byli úřady pokládáni za nepřátele státu, vyostřily, na druhou stranu se tajní protestanti ve vyznávání své víry stali „ofenzivnějšími“. Když schwanestadtský farář pořádal v roce 1742 procesí Božího Těla, které od konce 16. století platilo za symbol protireformace, zůstali někteří muži odmítající se procesí účastnit demonstrativně stát na místě, aniž by přerušili svůj rozhovor nebo poklekli před „nejsvětější svátostí“, ačkoli je k tomu organizátoři procesí nabádali. Při mších se mezi návštěvníky bohoslužeb dokonce používaly luterské modlitební knížky.³⁵ Světsko-duchovní komise sestávající ze zástupců zemské vlády a zástupců pasovského biskupství, kterou vedl Karl Hieronymus Holler Edler von Dobelhoff (zemřel 1767), byla pověřena Marií Terezií, aby zmapovala počínaje dnešním Horním Rakouskem stávající náboženské poměry. Faráři a kaplani byli stejně jako světští úředníci povoláni do centrálních míst (Wels, Lambach, Vöcklabruck, Gmünden) a dotazováni na činnost protestantů ve svých farnostech, resp. na svých panstvích, na to, zda jsou mezi protestanty i agitátoři, zda jsou děti a mládež vyučovány křesťanské věrouce, jak daleko od kostela farníci bydlí a především „kde se toto náboženské zlo nejspíše projevuje“.³⁶ Nedostatky se přitom projevily především v neuspokojivé výuce křesťanské věrouky, nevyhovující úrovni vzdělání duchovních, pedagogicky nedostatečně zprostředkovaných nedělních kázáních a špatném vzdělání kantorů. Dobelhoffem vedená komise se dále přesunula do Štýrska³⁷ a v roce 1752 do Korutan, aby tam jednala na úrovni nejvyšší (s gurckým biskupem) ale i na úrovni místních úřadů a poddaných a zjistila skutečný stav věci.³⁸ Dotčené regiony byly rozděleny na vícero okrsků, které podléhaly vždy jednomu světskému náboženskému komisaři a jednomu duchovnímu – náboženskému řediteli misie. V Horním Rakousku byli čtyři okresní komisaři pro náboženství (sídlili v Eferdingu, Kremsmünsteru, Lambachu und Puchheimu); nově byly zřízeny misijní stanice (např. v Lambachu jich bylo v roce 1752 jedenáct) a založeny nově filiální kostely i vikariáty.³⁹ V roce 1752 byly ve Štýrsku zřízeny dva okrsky (distrikty) s patnácti

³⁵Weiss, Lamberg, s. 379–382.

³⁶Weiss, Lamberg, s. 414.

³⁷Paul Dedic, Die Bekämpfung und Vertreibung der Protestanten aus den Pfarren Pürgg und Irnding im steirischen Ennstal. In Basch, Franz. Buch der Deutschen Forschungen in Ungarn. Budapest: Buschmann 1940, s. 25–194, zde s. 76–80, s. 99.

³⁸K výsledkům Dobelhoffova zkoumání viz von Zwiedineck-Südenhorst, Hans. Geschichte der religiösen Bewegung in Inner-Österreich im 18. Jahrhundert. Archiv für Österreichische Geschichte 53 (1875), s. 460–546, zde s. 521–526.

³⁹Weiss, Lamberg, s. 417–421; Tropper, Staatliche Kirchenpolitik.

misijními stanicemi, vedenými zčásti řádovými duchovními, zčásti duchovními světskými.⁴⁰ V Korutanech pak od října 1752 vzniklo v rámci „koncese“ jednáající v Celovci pět nadřízených okrsků, ve kterých bylo nejprve dvacet šest (později třicet sedm) misijních stanic, v nichž opět pracovali řeholníci i světští kněží.⁴¹ Světští náboženští komisaři odpovídali za vedení a organizaci opatření proti protestantům v příslušném misijním obvodu a ve všech náboženských záležitostech disponovali plnými pravomocemi i vůči zemskému panstvu. Vrchnímu úřadu v příslušném zemském hlavním městě – „náboženské koncesi“ – byly pravidelně podávány zprávy.⁴² Misie zakládané dříve podle potřeby byly nyní budovány plošně vzhledem ke státnímu kontrolnímu systému, důležitá role připadla konceptu trestu, denunciaci, nápravě a transmigracím, mimoto byly zřízeny „konverzní domy“⁴³ a také byla přísněji kontrolována přítomnost poddaných v kostelích a u zpovědi.

3. Střet kultur – konfesionalizace shora a konfesionalizace zdola

Dějiny rakouského tajného protestantismu až do tolerančního patentu roku 1781 ukazují především ztroskotání státních a církevních snah o unifikaci víry, označovaných jako konfesionalizace.⁴⁴ Fronta přitom neprobíhala jen mezi římskokatolickou vrchností a (tajně) protestantskými poddanými – trhliny se objevovaly rychle i na půdě úřadů: spor mezi zemskými knížaty a církevními úřady se točil okolo nedostatečného vzdělání kněží a chybějící pastýřské péči v „infikovaných“ oblastech. Důvodem rozmišky byla úřady teprve postupně odhalovaná, resp. dlouho ignorovaná, „skrytá bikonfesionalita s vlastní náboženskou praxí“.⁴⁵ Vzájemné propojení rakouských tajných protestantů a jejich vzdor vyjad-

⁴⁰Zwiedineck-Südenhorst, *Geschichte*, s. 496; Klamminger, Karl. *Errichtung von Seelsorgestellen in der Steiermark von 1741 bis 1760*. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark Sonderbd. 16: FS Otto Lamprecht* (1968), s. 124–137.

⁴¹Tropper, Peter G. *Von der katholischen Erneuerung*, s. 292–294, Tropper, *Staatliche Kirchenpolitik*, s. 98–218.

⁴²Weiss, Lamberg, s. 420.

⁴³Scheutz, Martin. *Die „fünfte Kolonne“*. *Geheimprotestanten im 18. Jahrhundert in der Habsburgermonarchie und deren Inhaftierung in Konversionshäusern (1752–1775)*. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 114 (2006), s. 329–380.

⁴⁴Stručný přehled viz Kaufmann, Thomas. *Konfesionalisierung*. *Enzyklopädie der Neuzeit* Bd. 5 (2007), sp. 1053–1070.

⁴⁵Leeb, *Zwei Konfessionen in einem Tal*, s. 147.

řovaný do jisté míry „Istivě“ budovanou identitou (navenek římskokatolickou, vnitřně však protestantskou) se ukázal jako strategie dlouhodobě úspěšnější než stupňující se tlak úřadů. Na konci procesu konfesionalizace sice údajně stála „konfesijní identita“,⁴⁶ v dotyčných dědičných zemích to ovšem znamenalo, že se tajní protestanti navenek projevovali jako římsští katolíci, ale doma si četli protestantskou náboženskou literaturu. Veřejné a soukromé vykonávání náboženských obřadů, veřejná a soukromá praxe zbožnosti, veřejné a soukromé budování identity – to vše u tajných protestantů tvořilo dva oddělené světy.⁴⁷ V případě tajných protestantů nemůžeme mluvit o jednotném systému identity, nýbrž o identitě na způsob „patchworku“, přičemž dílčí identity sledovaly odlišnou logiku.

Podobně jako poutní hnutí stále více přejímané laiky a tím stále více se vymaňující z dohledu světské i duchovní vrchnosti⁴⁸ a podobně jako laicizace bratrstev ukazuje i „epidemický“ charakter tajného protestantismu na selhání státu i církve v boji o „duše zatvrzelců“. Stát mohl sice získat „ústa“ poddaných, ne však jejich „srdce“. Často performativně vystupující barokní katolicismus, Habsburky propagovaná „Pietas Austriaca“ a misionáři propagované formy zbožnosti nenašly cestu do srdcí mnoha obyvatel Korutan, Štýrska a Horního Rakouska, ačkoli se každý rok kontrolovaly zpovědní lístky a dohlíželo se na dodržování postních nařízení. Nedostatečné prosazování příkazů a chybějící personální vybavení zemských panství, resp. farností, úředníky i duchovními, slibovalo přes mnohá kontrolní opatření (např. vizitace) jen malé vyhlídky na úspěšné prosazení katolické reformy. Rodiny tajných protestantů se mohly bez větších překážek ze strany soudních sluhů či vykonavatelů a farářů scházet „po domech“ k modlitbě, aby společně „prožívaly“ četbu protestantské nábožensky vzdělavatelné literatury. Je-li dnes při zkoumání konfesionalizace více, než tomu bylo doposud, po-

⁴⁶Schilling, Heinz. Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft – Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas. In: Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz. (ed.). Die katholische Konfessionalisierung. Gütersloh: Gütersloher Verlags-Haus 1995, s. 1–49, zde 11–12.

⁴⁷Stručný přehled viz Volkland, Frauke. Konfession und Selbstverständnis. Reformierte Rituale in der gemischtkonfessionellen Kleinstadt Bischofszell im 17. Jahrhundert. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 2005, s. 15–22.

⁴⁸Přehled viz Scheutz, Martin. Andacht, Abenteuer und Aufklärung. Pilger- und Wallfahrtswesen in der Frühen Neuzeit. Österreich in Geschichte und Literatur 49/1 (2005), s. 2–38.

vazován „církevní a náboženský život za prostor zkušenosti a konání“,⁴⁹ pak se musíme ptát, jak se v osmnáctém a devatenáctém století změnily pro římské katolíky i pro protestanty rámcové liturgické, sociální a rodinné podmínky. Jak se prohloubená zbožnost projevovala v obou konfesních kulturách a co bylo její příčinou. Bylo by záhodno prozkoumat, zda i pro konkurenční situaci konfesí v rakouských dědičných zemích můžeme užít termínu „dvojitá konfesionalizace – podobně jako to Ute Lotz-Heumann učinila pro Irsko⁵⁰ – byť rámcové podmínky v západní části habsburské monarchie byly zcela jiné. V Irsku se střetla protestantská státní církev a anglickým státem ražená „konfesionalizace shora“ s „konfesionalizací zdola“ prováděnou podzemní římskokatolickou církví.

O domácí četbu se opírající protestanti v rakouských dědičných zemích představující v sedmnáctém století ještě málo viditelnou skupinu, ve století osmnáctém vykazují však (náhle) zřetelné rysy protestantské konfesionalizace zdola: Vyhledávání zapovězených knih vyneslo na světlo relativně stabilní kánon protestantské nábožensky vzdělavatelné a meditativní literatury. Zdá se, že jednotlivé regiony měly stále „předsedy“ modlitebních sejití a nalezneme i stopy dědičnosti duchovních funkcí. Široce pěstováno bylo vzdělávání v konfesně specifické „praxis pietatis“ (konání pobožností, vlastní kultura zbožnosti, vlastní písňová kultura), jak ostatně ukazuje i tzv. „spor o zpěvník“⁵¹ v toleranční době. Protestanti mezi sebou uzavírali sňatky, byly „vykonávány“ protestantské rity: společné modlitby a společná četba, konfesionální aspekt hrál roli i při výběru služebnictva či v přijímání tovaryšů a učňů. „Současně se salcburskými událostmi (1731–1732) bylo (. . .) ve zneklidňujícím rozsahu odhaleno přetrvávání hereze mezi horníky, řemeslníky, ale i mezi poctivými sedláky v přilehlých údolích Štýrska, Korutan a Horního Rakouska. Tento tzv. tajný protestantismus znamenal pro úřady nepřijemnou výzvu ba dokonce provokaci, vždyť ukázal na nedostatky v ideo-

⁴⁹Holzem, Andreas. Die Konfessionsgesellschaft. Christenleben zwischen staatlichem Bekenntniszwang und religiöser Heilshoffnung. Zeitschrift für Kirchengeschichte 110 (1999), s. 53–85, zde s. 85 (viz také grafiku s. 82).

⁵⁰Lotz-Heumann, Ute. Die doppelte Konfessionalisierung in Irland. Tübingen: Mohr Siebeck 2000.

⁵¹Ke konfliktům „sedláckých obcí“ s nově přichozími pastory viz Koch, Jakob Ernst. Zur Geschichte der Gesangbuchfrage in Oberösterreich seit den Tagen der Toleranz. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 74 (1958), s. 3–28; Hofhansl, Ernst. Nachlese zum oberösterreichischen Gesangbuchstreit. Ein Beitrag zur österreichischen Frömmigkeitsgeschichte. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 94 (1978), s. 96–106.

logické syntéze barokního římského katolicismu jezuitského ražení“.⁵² Paralelnost katolické konfesionalizace prosazované státem i církví a protestantské konfesionalizace (zdola) nesené místními societami, resp. jejich vzájemný dialektický vztah,⁵³ jsou doposud prozkoumány stejně málo jako „vnitřní a vnější podmínky a příčiny přežití protestantismu“.⁵⁴

---

⁵²Evans, Robert J. W. Die Grenzen der Konfessionalisierung. Die Folgen der Gegenreformation für die Habsburgerländer (1650–1781). In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (ed.). Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999, s. 395–418, zde s. 400.

⁵³Syntéza viz Leeb, Zwei Konfessionen in einem Tal, s. 147–149.

⁵⁴Leeb, Rudolf. Das Erbe der Protestantengeschichtsforschung in Österreich. Die Fragestellungen der Vergangenheit und die Perspektiven für die künftige Forschung. Carinthia I 189 (1999), s. 711–723, zde s. 722.